

Соціологія права як чинник удосконалення право-державотворення в Україні

Наталія ОНІЩЕНКО,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
член-кореспондент НАПрН України

Хотілося б розпочати наш науковий виклад тим, що ми не маємо наміру дискутувати з приводу, чи є напям «соціологія права» складовою соціологічної науки, чи більше належить до правових. Так, учені наголошують, що соціологія права є структурною складовою загальної теорії права¹. Поділяючи, в принципі, таку точку зору пропонуємо наукову сферу «соціологія права» розглядати як міждисциплінарне, кроссекторальне спрямування, що є практичною складовою теорії права, своєрідною «матеріалізацією» завдань для теоретичної правової науки. Для прикладу можна навести таке: останні закони, скажімо, такі, як Закон України «Про засади державної мовної політики» (03.07.2012 р.), Закон України «Про всеукраїнський референдум» (06.11.2012 р.), Закон України «Про громадські об'єднання» (22.03.2012 р.) іще не встигли попрацювати задля покращення та вдосконалення процесів правового регулювання суспільних відносин, проте вже викликали стійке протистояння в суспільстві, а отже, – необхідність внесення істотних змін і доповнень до чинних законів. Як нам видається, це свідчення слабого використання інструментарію соціологічної правової науки (анкетування, тестування, опитування, інтерв'ю, правового аналізу тощо). Наскільки виграли б правова наука, суспільство, врешті, кожна людина, якби закони не доопрацьовувалися «навздогін», а приймалися виважено з урахуван-

ням громадської думки, громадської оцінки та найголовнішого – суспільної потреби.

Не вдаючись до аналітичного дослідження відмінностей між теорією держави і права та соціологією права, розуміючи, що їхньою спільною метою є вдосконалення процесів з досягнення результативності права та державотворення, все ж зауважмо: якщо теорія права більше опікується нормами права, то соціологія права – їхнім соціальним ефектом, якщо теорія права аналізує сутність права, то соціологія – його дієвість та результативність. У цьому контексті без перебільшення можна говорити, що складовою предмета соціології права є зумовленість права, а пошуковими напрямками – соціальна зумовленість права, дія права, його дієвість, правова поведінка, правова конфліктологія, ефективність законодавства тощо. Зрозуміло, що обсяг статті виключає звернення до всіх означених напрямків одночасно, втім, декілька з них обов'язково проаналізуємо у форматі нашого дослідження.

Спробуємо навести деякі міркування щодо необхідності підвищення ролі, значущості соціологічних правових напрацювань задля інтенсифікації, з одного боку, теоретичних правових досліджень та підвищення їх НККД (науковий коефіцієнт корисної дії) в сучасних умовах правового розвитку, а з другого – обов'язкового врахування потреб юридичної практики. Розгляньмо це докладніше.

У ст. 3 Конституції України вписано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Враховуючи ці конституційні положення, слід сказати, що зрештою якість нашого життя, міра свободи, відчуття захищеності кожним залежать від дії, дієвості, результативності права та ефективності законодавства, а отже, від ретельного вивчення юридичною наукою кожного із зазначених напрямків. Завданням соціології права є пояснення й передбачення варіацій дії права, його ролі й ефективності, шляхів виникнення та способів вирішення правових питань у суспільстві. Соціологічні дослідження права здійснюються на засадах міждисциплінарного комплексного підходу до розв'язання актуального проблем суспільства, права та держави².

Тож докладніше розгляньмо деякі положення з урахуванням того, що «дія» та «дієвість» права, «ефективність законодавства» є теоретичними категоріями, дуже важливими для потреб практики, а це, у свою чергу, визначає необхідність застосування соціологічних правових вимірів³.

Отже, дія права – це змістовно-динамічний бік права, що характеризує фактичну реалізацію його властивостей здійснювати регулятивний (спеціально-юридичний), інформаційно-психологічний (мотиваційний), виховний (ідеологічний, педагогічний) та соціальний вплив на учасників суспільних відносин.

¹ Козюбра М. І. Співвідношення філософії і загальної теорії права: історія і сучасність // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 1. – С. 109.

² Бігун С. В. Соціологія права // Юридична енциклопедія: В 5-ти т. / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5. – С. 561–562.

³ Скакун О. Ф. Загальна теорія права і держави: проблематизація та переосмислення метатеорії // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 4 (126). – С. 29.

Це можна пояснити тим, що саме від дії права в підсумку залежить вияв цінності права, досягнута або нереалізована мета правового регулювання в тому чи іншому суспільстві, державі, корпоративній структурі тощо.

Зрозуміло, що з дією права пов'язується міра гарантованості прав і свобод, а отже, сприятливий або некомфортний соціально-правовий клімат.

Є беззаперечним, що кінцевим результатом дії права є той чи інший варіант бажаної в даному суспільстві, державі поведінки. З юридичної точки зору, ідеться про правомірну поведінку, яка підтримується державою. Беззаперечно, що соціологія права точніша, порівняно з теорією держави і права, наука. Ілюстративно це має такий вигляд: якщо теорію держави і права задовольняє в принципі правомірна поведінка кожного члена суспільства (безумовно, з урахуванням та дослідженням її мотивації), то соціологія права визначається тільки щодо правомірної поведінки, яка спирається на внутрішні переконання індивіда.

Дія права, його результативність свідчать про наявний масив законодавства, що дає змогу скласти уявлення про можливість використання нормативних регуляторів у даному соціумі, суспільстві, державі.

Ефективність законодавства – це відповідна системність і якість законів. Сучасне трактування ефективності законодавства пов'язують із середовищем дії права. Під ним розуміють взаємодію багатьох складових – стан економіки, політичний режим, якість законодавства, ефективність роботи правових установ (сфери «функціонального навантаження» соціології права). Якщо ці чинники плідно взаємодіють, то складається певне правове середовище, що визначає правомірність дій суспільства, держави та індивіда.

Ступінь реальності та рівень соціальних очікувань нашого народу великою мірою пов'язані з ефективністю законодавства, що, власне, повинно допомагати громадянам у пошуках справедливості, а це для кожної людини є важливішим виміром її повсякденного життя під час виконання виробничих чи службових обов'язків, у родині чи громадському оточенні, у побуті та на відпочинку. Є доволі слушною точка зору, що проблему ефективності законодавства (щоб це не був так званий холостий постріл) треба розглядати за такими критеріями.

Під якістю закону слід розуміти сукупність істотних властивостей і здатність закону реально задовольнити громадські потреби й приватні інтереси відповідно до мети розвитку суспільства.

Перша вимога до якості закону полягає в тому, щоб він не залишився тільки на папері, а застосовувався на практиці.

Можна виокремити дві ознаки якості законодавства: соціальну, пов'язану з його змістом (саме цей напрям має перебувати під пильною увагою соціології права), та юридичну, що пов'язана з формою. Розгляньмо це докладніше:

1) зміст нормативно-правового акта має відповідати основним напрямкам розвитку суспільства;

2) не менш важливою є його відповідність реальним умовам життя та ресурсозабезпеченість;

3) нормативно-правовий акт має бути законним, тобто відповідати Конституції та іншим нормативно-правовим актам;

4) закон повинен бути правовим. Проблема верховенства права надзвичайно важлива, бо реалізація цього принципу права є на сьогодні актуальним питанням, яке постійно привертає увагу вчених різних наукових напрямів. Основна увага дослідників зосереджується на тому, що верховенство права – це головний засіб і мета суспільного розвитку; це своєрідна демонстрація етапів формування та розвитку правової системи⁴;

5) закон має відповідати принципу демократизму та соціальної справедливості, а також нормам моралі;

6) окремий важливий напрям – відповідність розвитку правової системи в цілому, її взаємообумовленість із економічною, політичною та соціальною системами;

7) іще один аспект проблеми пов'язаний із дефініціями.

Сформульоване юристами Давнього Риму положення, відповідно до якого «право може й повинно бути» визначенням (Дигести Юстиніана), є актуальним для будь-якої правової системи в різних темпорально-просторових вимірах. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, бо коли кожному членові суспільства зрозумілі його права та обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, заданий словом, тими формами природної мови, які використовуються законодавцем для вираження загальнообов'язкових правил поведінки в певному суспільстві.

Із проблемою правової визначеності пов'язано питання дотримання й захисту прав людини. У цьому аспекті питання юридико-технічної якості законодавства, як однієї з гарантій правової визначеності, є важливим та актуальним, бо саме закони встановлюють права, свободи й обов'язки особи, визначають межі та підстави

обмеження прав і свобод державою. Останнім часом моніторингові дослідження науковців і практиків, у тому числі соціологічно-правовий аналіз діяльності у сфері дотримання прав людини, зокрема в Україні, концентруються переважно на виявленні та усуненні конкретних порушень прав людини, що відбуваються внаслідок незаконності (тобто невідповідності закону) втручання держави в реалізацію прав і свобод особи.

Законотворення часто оминає професійних юристів-розробників і тому є згустком інтересів, яким надається форма закону, але за змістом інколи перемагає і бере гору політична воля парламенту, залишаючи поза увагою правову експертизу й не дотримуючись системного ряду правового регулювання суспільних відносин.

Проблеми законотворчого процесу мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, їхня природа пов'язана не тільки із самим парламентом, його комітетами, а й повноваженнями Президента, уряду, активізацією політичних фракцій і груп, окремих народних депутатів України, які є головними учасниками законодавчого процесу і, зокрема, ініціювання законів, для досягнення певних інтересів⁵.

Оцінюючи співвідношення об'єктивного й суб'єктивного у формуванні законодавчої системи України, можемо припустити, що проблеми законотворчості починаються з початкової стадії – виникнення правової ідеї. Недалеким від істини може бути невтішний висновок про те, що дедалі менше ми спостерігаємо наявність у законотворчості доктринального підходу з боку суб'єктів законодавчої ініціативи. Без відкритих публічних соціологічних досліджень у цій сфері важко увітати сучасну юридичну науку (величезне значення в цьому контексті належить Конституційній Асамблеї – органу, який концентрує доктринальний вияв громадської думки). Правова доктрина має своє призначення як авторитетне наукове дослідження провідних юристів-теоретиків і практиків. Але значення правової доктрини не має ще своєї належної ваги, бо нею рідко керуються в законотворчій практиці. Це не сприяє розвиткові соціального законодавства загалом. Отже, за таких умов трапляються еkleктичні закони, норми-регулятори вступають між собою в суперечності, виникають негативні колізії в процесі законотворчості. Розрахунки на те, що авторитет держави може зробити такі закони дієвими, безпідставні.

На наш погляд, це призводить до значного погіршення якості законопроектів та інших нормативно-правових актів, про що постійно свідчать результати окремих соціо-

⁴ Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2008. – С. 2–4.

⁵ Селіванов А. Природне право з необмеженим потенціалом // Вісн. – 2012. – № 22 (321). – С. 5–8.

логічних опитувань. У кращому разі роль юридичної науки окремі юридичні сили зводять лише до проведення наукової експертизи, а коли створюються авторські наукові пошукові колективи, то вони нечасто мають доктринальну позицію під час розроблення моделі самого нормативно-правового акта. Тож на сьогодні вельми актуальним є піднесення ролі відомих доктринальних наукових центрів у державі. Інакше законодавчій системі України загрожує негативна практика недосконалого суперечливого законотворення. Ось чому слід наголосити: тенденція панівної ролі й значення впливу вузькогрупових інтересів під елегантною назвою «лобізм» практично може підмінювати власне правотворчість. У такому разі процес формування й об'єктивізації права в інтересах прав суспільства і громадянина дедалі більше ускладнюватиметься і з'являтимуться закони, які викликатимуть критику й нарікання.

Зрозуміло, що в тих суспільствах, де правовий нігілізм відтворюється самою державою у відповідних масштабах, дуже важко, майже неможливо виховати позитивне ставлення до права серед населення, бо під правом помилково розуміють той порядок, ті приписи, які встановлюються законами й відомчими нормативними актами. Саме тоді в суспільстві виникає буденний масовий правовий нігілізм⁶. Окрім того, встановлених державою приписів не дотримуються державні органи, відомства й посадові особи.

Сучасне українське суспільство характеризується багатьма різними суперечностями, серед яких – прийняття значної кількості нормативно-правових актів на тлі поширення і вкорінення тотального правового нігілізму. До того ж прийняті закони відверто ігноруються, порушуються, не виконуються, їх не поважають і не цінують.

Більше того, існує точка зору, що такі антиправові настанови і стереотипи є елементом, властивістю суспільної свідомості й національної психології... відмінна особливість культури, традицій, способу життя⁷.

Одним із відправних моментів тут виступає зневажливе, зарозуміле, скептичне сприйняття права, оцінка його не як базової, фундаментальної ідеї, а як другорядного явища в загальній шкалі людських цінностей, що, у свою чергу, характеризує міру цивілізованості суспільства, стан його духу, світогляду, соціальних почуттів, звичок.

Стала зневіра у високе призначення, потенціал, універсальність, можливості й навіть необхідність права – такий морально-психологічний генезис цього феномену.

Правова проблематика, правова прогностика, програми правового розвитку, зокрема напрями формування сучасних правових систем, завжди більше або менше торкаються пов'язаних із ними політичних, економічних та соціальних процесів.

Безперечно, у внутрішньому правовому полі або в тому явищі, яке відтворює сутнісні ознаки національного права, велику роль сьогодні мають відігравати дієво право та ефективно правове регулювання. Такі правові характеристики не менш важливі для зовнішнього правового розвитку або щодо процесу взаємовпливу, взаємозбагачення, взаємозумовленості національних правових порядків.

Очікування від дієвості сучасного права, відчуття захищеності кожної людини (від якості медичного обслуговування до належних умов праці), а також власне гарантований і забезпечений, відповідно до рівня цивілізованих держав, перелік прав – усе це, як і багато іншого, є предметом ретельного вивчення результатів соціологічного дослідження в цій сфері, а найголовніше – потужного їх використання.

Отже, право пов'язане з глибокими потребами й інтересами людей щодо упорядкування громадського та приватного життя відповідно до їхньої загальної волі. Воно має містити права та свободи особистості, гуманізм, соціальну справедливість, історичну сталість і надійність суспільних процесів.

Більше того, від ефективного впровадження й реалізації настанов права, безперечно, залежатиме виконання демократичною державою ролі соціального арбітра, «улаштовувача справ багатьох», її здатність знімати соціальну напруженість, уникати гострих соціальних конфліктів тощо.

Багато в чому успіхи демократичних перетворень залежать від того, наскільки право в суспільстві підтримується й поважається різними соціумами та кожним індивідом зокрема.

«Право цивілізованих народів», що дієво захищає права, свободи і законні інтереси, не може не прийматися як кожним пересічним громадянином, так і суспільством загалом. Доволі простою і зрозумілою є думка: якщо право ефективно захищає права особи, проблема правового нігілізму не відчуватиметься так гостро або не відчуватиметься взагалі.

Оцінити якість закону, тобто чи задовольняє він більшість, можливо за допомогою інструментарію соціології права: оцінка соціальної ефективності дії того чи іншого закону, чи є він законом більшої, чи – вузькогрупової меншості⁸.

В «Юридичній енциклопедії» зазначено, що зростаюче значення ефективності й результативності соціології права також зумовлюється її концептуальною, моральною та політичною доцільністю. Концептуальна доцільність виявляється, наприклад, щодо концепції «власного розсуду» (під час прийняття рішень у справі), «розумної людини» та проблеми дискримінації. Моральна доцільність соціології права полягає в її здатності виявити певні тенденції, ознаки правової поведінки у правовій системі конкретного суспільства. Політична доцільність соціології права виявляється в її інструментальності (через методи, результати тощо) в руках тих, хто прагне змінити, контролювати правову систему чи маніпулювати нею⁹.

Не заперечуючи важливості зазначеного, підкреслимо, що результативність соціології права зумовлюється також і науковою доцільністю: навряд чи можна заперечувати, що багато процесів правовотворення потребують серйозних, ґрунтовних наукових соціологічних досліджень щодо розвитку соціально-правових засад національної правової системи.

Джерела

1. Бігун С. В. Соціологія права // Юридична енциклопедія: В 5-ти т. / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5. – С. 561–562.
2. Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н. М. Оніщенко. – К.: Юридична думка, 2008. – 344 с.
3. Козюбра М. І. Співвідношення філософії і загальної теорії права: історія і сучасність // Філософія права і загальна теорія права. – 2012. – № 1. – С. 107–115.
4. Комаров С. А. Общая теория государства и права. – СПб: Питер, 2004. – 512 с.
5. Латинская юридическая фразеология / Сост. Б. С. Никифоров – М.: Юридическая литература, 1979. – 264 с.
6. Селіванов А. Природне право з необмеженим потенціалом // Віче. – 2012. – № 22 (321). – С. 4–10.
7. Скакун О. Ф. Загальна теорія права і держави: проблематизація та переосмислення метатеорії // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 4 (126). – С. 27–37.
8. Теорія права і государства: Учебник / А. С. Васильев, В. В. Иванов, Р. С. Притченко. – Харьков: Одиссей, 2006. – 479 с.

⁶ Комаров С. А. Общая теория государства и права. – СПб: Питер, 2004. – 512 с.

⁷ Теория права и государства: Учебник / А. С. Васильев, В. В. Иванов, Р. С. Притченко. – Харьков: Одиссей, 2006. – С. 389.

⁸ Латинская юридическая фразеология / Сост. Б. С. Никифоров. – М.: Юридическая литература, 1979. – С. 263.

⁹ Бігун С. В. Соціологія права // Юридична енциклопедія: В 5-ти т. / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Українська енциклопедія, 2003. – Т. 5. – С. 562.

